

अछाम जिल्लामा सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदका क्षेत्र र कारण

शंकर प्रसाद भण्डारी, विद्यावारिधी, शोधार्थी

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक मूल्य मान्यताले समाजमा सिर्जना गरेको विभेदसँग जोडिएका विविध पक्षको विश्लेषण गरिएको छ । नेपालका प्रत्येक क्षेत्रीय तथा जातीय समुदायभित्र कुनै न कुनै प्रकारको विभेद पाइन्छ । आछाम जिल्ला पनि यसबाट अछुत छैन । अछाम सामाजिक सांस्कृतिक रूपमा महत्वपूर्ण क्षेत्र हो । यस क्षेत्रमा प्राचीन समयदेखि नै विशेषतः हिन्दू धर्म तथा दर्शनद्वारा निर्देशित विशेषतायुक्त समाज र संस्कृति पाइन्थ्यो । यो सांस्कृतिक परम्परा पछिल्लाकाल हुँदै आजसम्म पनि अस्तित्वमा छ । त्यसबेला स्थापना भएका कतिपय मूल्य-मान्यता, रीति-रिथिति, चाल-चलन, बानी-व्यवहार हिजोआज पनि अभ्यासमा छन् । सामाजिक एवम् सांस्कृतिक मूल्य, मान्यताका कारण सिर्जना भएका धेरै विभेदका घटना र उदाहरणहरू यस जिल्लामा पाइन्छन् ।

सामाजिक वञ्चितीकरण, बहिष्करण र विभेदीकरणले गर्दा अछाम जिल्लाको सामाजिक संरचनामा विभिन्न प्रकारको असर परेको छ । अतः सामाजिक

विभेदका कारण के के हुन् ? क्षेत्र के के हो ? विभेदले के कस्तो परिणाम ल्याएको छ ? भन्ने विविध पक्षको विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले अछाम जिल्लामा पाइने सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदका क्षेत्र र कारण शीर्षकको यो लेख तयार पारिएको हो । प्रस्तुत लेखमा विश्लेषणात्मक तथा विवरणात्मक ढाँचाको प्रयोग भएको छ । यो शोधलेख गुणात्मक अध्ययन हो । यस लेखमा मूलतः प्राथमिक तथ्याङ्क एवम् द्वितीयक सूचनाहरू आवश्यकताअनुसार प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्क स्थलगत अध्ययनगरी अन्तर्वाता विधि र द्वितीयक सूचनाहरू पूर्वकार्य समीक्षाबाट सङ्कलन गरिएका हुन् ।

मुख्य पदावली: विभेदीकरण, बहिष्करण, वञ्चितीकरण, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदका क्षेत्र र कारण ।

परिचय

हिन्दू सामाजिक सङ्गठन तथा संरचनाका विषयमा जानकारी दिने अभिलेख, सिक्काजस्ता पुरातात्विक स्रोत सामग्री आजसम्म प्रयाप्त रूपमा प्राप्त हुनसकेका छैनन् (Chaudhari, 1953, p. 2) । अतः हिन्दू सामाजिक सङ्गठनभित्र सामाजिक संरचना, परम्परागत सस्था, प्रथा, प्रथाजनित कानून, परहेज, सांस्कृतिक अभ्यास प्रणालीजस्ता विविध पक्ष पर्दछन् । पुरातात्विक स्रोत सामग्रीको अभावमा यस्ता पक्षको विश्लेषण वैदिक साहित्य, महाकाव्य, स्मृति साहित्य, सूत्र साहित्य, पौराणिक साहित्य, कौटिल्यको अर्थशास्त्रजस्ता साहित्यिक स्रोत सामग्रीका आधारमा गर्नुपर्ने देखिन्छ । हिन्दू सामाजिक संरचना र संस्कृतिका विषयमा काफ्ले (सन् २०२०, पृ. ४५) ले लेखेका छन्: हिन्दू सामाजिक संरचना र संस्कृति पूर्वीय समाजको शताब्दीऔदेखि निरन्तर अभ्यास गरिदै आएको नैतिक बन्धन हो । दुनियाँका कतिपय संस्कृति र सभ्यताहरू हिजोआज

अभ्यासमा छैनन् । अतितका विषयका मिथकका रूपमा परिणत भइसकेका छन् । हिन्दूहरूका संस्कृति भने अझ पनि परिवार व्यवस्था, विवाह, जातिव्यवस्था, धर्म तथा धार्मिक विश्वास, अनुष्ठानजन्य क्रियाकलाप, जीवनपद्धति र व्यवहारमा जीवन्त छ । यो पक्ष हिन्दू सामाजिक सङ्गठन तथा संस्कृतिको महत्वपूर्ण विशेषता हो ।

वर्णव्यवस्था वा वर्णाश्रमधर्म हिन्दू सामाजिक सङ्गठन, संरचना तथा संस्कृतिको आधारशिला हो । समुच्च हिन्दू संस्कृतिको जग वर्णव्यवस्थामा नै आश्रित र निश्रित छ । यसलाई विद्वान् हरूले हिन्दू सामाजिक व्यवस्थाको केन्द्रीय धुरी मानेका छन् (काँणे, १९८०, पृ. ११२-११३) । वर्णव्यवस्थाले स्थापनागरेको मूल्यमान्यता, आचारसहिता तथा जीवन पद्धतिलाई केन्द्रीय धुरीका रूपमा स्वीकारगरी सम्पूर्ण हिन्दू सामाजिक व्यवस्था फनफनी घुमेको छ (मुकर्जी, १९८१, पृ. ६०) । वर्णका सन्दर्भमा खत्री (२०५४, पृ. १०९-११०) ले भनेका छन्: सामान्य अर्थमा वर्ण शब्दले मानिसको छालाको रङ्ग बोध

गराउँदछ । हिन्दू सामाजिक सञ्जठन तथा संस्कृतिमा भने वर्ण शब्दको अर्थ व्यापक, विशिष्ट र गहन छ । वर्णव्यवस्था वैदिककालीन समाजको त्यो प्रारम्भिक स्वरूप हो । यसअन्तर्गत जनसङ्ख्यालाई आआफ्नो पेसाको विशिष्टताको वर्गीय आधारमा विभाजन गरिएको थियो । समग्र हिन्दू समाज र संस्कृतिलाई ब्राम्हण, क्षत्री, वैश्य र शूद्रगरी चार फरकफरक वर्णमा विभाजनगरी प्रत्येकको अलगअलग दायित्व, जिम्मेवारी र भूमिका निर्धारण गरिएको छ । यस अर्थमा वर्णव्यवस्था श्रम विभाजनको सैद्धान्तिक आधार पनि हो । समाज एवम् समुदाय विभिन्न तहमा विभाजित रहन्छ । यो अवधारणा प्राचीन कालदेखि अहिलेसम्म निरन्तर रूपमा अस्तित्वमा छ । यो सर्वव्यापक अवधारणा हो । यसलाई समाजलाई स्तरीकृत गर्ने विभिन्न आधारहरूमध्ये एउटा मान्ने गरिन्छ । सामान्यतः प्राकृतिक दृष्टिले महिला र पुरुषमाहुने भिन्नता छुट्टै कुरा हो तर समाज र संस्कृतिले निर्माण गरेको भिन्नता एवम् फरकपना भने अस्वभाविक एवम् निजि भावना मात्र हुन् । यस्तो भिन्नता संसारमा एकै नासको पाइदैन । समाज एवम् संस्कृतिअनुसार फरकफरक हुनेगर्दछ (काफ्ले, सन् २०२०, पृ. ४४) ।

अछाम सुदूरपश्चिम प्रदेशअन्तर्गत पर्ने महत्वपूर्ण पहाडी जिल्ला हो । अछामलाई प्राचीनकालमा "नौखुवा"को नामले चिनिन्थ्यो । नौखुवा शब्दले नौ वटा खण्डहरू भन्ने अर्थ बुझाउँदछ । त्यसबेला अछाम विभिन्न नौ वटा खण्डहरूमा विभाजित थियो । राणाकालमा अछाम छुट्टै जिल्ला थिएन । कैलाश नदीलाई सीमा पारी पूर्व तर्फको दैलेख र पश्चिम तर्फको क्षेत्र डोटीको अधिनमा थियो । वि.सं. २०१४ मा अछामका दुवै भाग एकीकरण भई डोटीअन्तर्गत राखियो । पछि वि.सं. २०१८ मा नेपाललाई १४ अञ्चल ७५ जिल्लामा विभाजन गर्दा अछाम छुट्टै जिल्लाका रूपमा स्थापित गरिएको थियो । राज्य पुनःसंरचनापछि यस जिल्लालाई दुईवटा निर्वाचन क्षेत्र तथा १० वटा स्थानीय तहमा वर्गीकरण गरिएको छ । जसअन्तर्गत ४ वटा नगरपालिका र ६ वटा गाउँपालिका गरी १० वटा स्थानीय तह पर्दछन् (भण्डारी, सन् २०२२, पृ.१८३-१८४)। अछाम जिल्लामा पनि अनेत्र जस्तै धार्मिक तथा सांस्कृतिक विशेषतायुक्त सामाजिक संरचना पाइन्छ । यस जिल्लामा प्राचीन कालमा स्थापना भएका कतिपय मूल्य-मान्यता, रीति-थिति, चाल-चलन, बानी-व्यवहार हिजोआज पनि अभ्यासमा छन् । विगतमा अभ्यास गरिएका विभेदजन्य कतिपय परम्पराहरू वर्तमानमा पनि प्रचलनमा छन् । अतः अछाम

जिल्लामा समाजमा विभेद, बहिष्कार र वञ्चित सिर्जना गर्ने परम्पराहरूसँग सम्बन्धित विविध विषयको विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले अछाम जिल्लामा पाइने सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदका क्षेत्र र कारण शीर्षकको यो शोधलेख तयार पारिएको हो ।

अध्ययनका समस्या

विभेदीकरण, बहिष्करण र वञ्चितीकरण पूर्वीय संस्कृतिमा परापूर्वकालदेखि नै प्रचलनमा रहँदै आएको सैद्धान्तिक एवम् व्यवहारिक पक्ष हो । अछाम जिल्ला पूर्वीय संस्कृति एवम् सभ्यताबाटै निर्देशित भएको हुँदा यहाँ यो परम्परा ऊ बेलादेखि अहिलेसम्म निरन्तर अस्तित्वमा रहेको देखिन्छ । अछाम जिल्लामा विभेदीकरण, बहिष्करण र वञ्चितीकरणको अवस्था के छ ? त्यसका कारणहरू केके हुन् ? भन्ने जस्ता सन्दर्भहरू आजसम्म उतिधेरै अध्ययन अनुसन्धानका विषय बन्न सकेका छैनन् । यी सवालहरू यस अनुसन्धानात्मक लेखका प्रमुख प्रश्न हुन् । यो अभावलाई अनुसन्धानको रिक्तता मानी प्रस्तुत शोधलेख तयार पारिएको हो ।

अध्ययनका उद्देश्य

प्रस्तुत शोधलेख सामान्य तथा विशिष्ट गरी दुई वटा उद्देश्य परिपूर्तिका निमित्त तयार पारिएको छ । वर्ण तथा जाति व्यवस्थाको संक्षिप्त चर्चा, विभेदीकरण, बहिष्करण र वञ्चितीकरणको सामान्य अर्थ बोध तथा अछाम जिल्लाको सामान्य चिनारी गराउनु यो लेखका सामान्य उद्देश्य हो । यसका साथै माथि उल्लिखित समस्या तथा प्रश्नहरूको सम्बोधनका निमित्त अछाम जिल्लामा विभेदीकरण, बहिष्करण र वञ्चितीकरणको अवस्था पहिचान गर्ने र त्यसका कारणहरू खोजी गर्ने सन्दर्भ यो लेखले निर्धारण गरेका विशिष्ट उद्देश्य हुन् । उक्त उद्देश्य प्राप्तिका क्षेत्रमा यो लेख लक्षित छ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

अनुसन्धान विधि कुनै पनि अध्ययनलाई वैज्ञानिक ढङ्गले निष्कर्षमा पुऱ्याउने एउटा महत्वपूर्ण पद्धति हो । वास्तविक यथार्थमा पुनका लागि प्रत्येक अनुसन्धानमा निश्चित अध्ययन पद्धतिको प्रयोग गरिनु पर्दछ । यो अध्ययन अछाम जिल्लामा प्रचलित सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेद, बहिष्करण र वञ्चितीकरण, त्यसका कारण र क्षेत्र विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले सम्पन्न गरिएको हो । मूलतः स्थलगत अध्ययनमा यो अध्ययन आधारित छ । अतः अछाम जिल्लाअन्तर्गतका दशवटा पालिकाहरूमध्ये मङ्गलसेन नपा, कमलबजार नपा, पञ्चदेवल नपा, तुर्माखाँद गापा र चौरपाटी गापा गरी पाँचवटा

समावेश गरिएका छन्। यस अध्ययनका लागि मूलतः प्राथमिक तथा द्वितीयक तथ्याङ्क एवम् सूचनाहरू आवश्यकताअनुसार प्रयोग गरिएको छ। प्राथमिक तथ्याङ्क स्थलगत अध्ययनगरी अन्तर्वार्ता विधि र द्वितीयक सूचनाहरू पूर्वकार्य समीक्षाबाट सङ्कलन गरिएका हुन्।

पूर्वकार्य समीक्षा

नेपालमा विगत छ दशकदेखि सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्षलाई मुख्य विषय बनाई अध्ययन अनुसन्धान गर्ने कार्यको थालनी भएको हो। यहाँ प्रचलनमा रहेका केही विषयमा मनग्य अध्ययन अनुसन्धानहरू भएका छन्। केही विषयमा भने आजसम्म त्यति धेरै अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेको छैन। यस्ता अध्ययन अनुसन्धान हुन नसकेका विषयमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेद पनि पर्दछ। अतः यो विषयमा लेखिएका ग्रन्थ, लेख, रचना, अनुसन्धान प्रतिवेदन त्यति धेरै पाइदैनन्। केही सन्दर्भ साहित्यहरू खासगरी **Chaudhari (1953) Political History of India, Ghurye (1959) Caste and Class in India**, काँणे (१९८०) धर्मशास्त्रका इतिहास, भाग १, मुकर्जी (१९८१) सामाजिक संस्थाएँ, खत्री (२०५४) नेपालका धार्मिक मत र सामाजिक संरचना, क्षेत्री र रायमाझी (२०५४) हिन्दू समाज र धर्म, **Khan (1994) Identity Formation and Self Identity among Harijan Elite**, सुवेदी (२०५८) अछामको इतिहास, **United Nations (2006) Social Justice in an Open World The Role of United Nations**. जिविस (२०६७) जिल्ला पार्श्वचित्र, नेपाल सरकार (२०६७) सामाजिक परिचालन निर्देशिका, (२०७०) लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी जानकारी पुस्तिका, (२०७२) नेपालको संविधान, खनाल (२०७१, पृ.१६-२६) रूपान्तरणीय सामाजिक परिचालनको प्रयोग, गुरागाई (२०७१, पृ.१-१५) स्थानीय एवम् सामुदायिक विकास कार्यक्रम तथा अभियानमा समावेशीकरण तथा सामाजिक परिचालकहरूको भूमिका: एक विश्लेषण, दुलाल (२०७१, पृ.५२-५७) सामाजिक विभेदीकरणका क्षेत्र, कारण एवम् न्यूनीकरणका निमित्त सामाजिक परिचालक, सिग्देल (२०७१, पृ.४४-५१) रूपान्तरणीय तथा सामाजिक परिचालन र समावेशी विकास, काफ्ले (सन् २०२०, पृ.४४-५५) हिन्दू सामाजिक संरचना र संस्कृतिभित्र विभेदीकरण: क्षेत्र, कारण एवम् न्यूनीकरणका उपायहरू जस्ता विषयमा विभिन्न विद्वान् सङ्घसंस्थाले अध्ययन अनुसन्धान गरेका प्रकाशित ग्रन्थ,

लेख, रचना तथा अप्रकाशित प्रतिवेदन लगायतका सामग्रीहरू यस सन्दर्भमा समीक्षा योग्य सामग्री मानिएका छन्। उक्त स्रोत सामग्रीले यो अध्ययनका निमित्त सैद्धान्तिक अवधारणा विकासका लागि सहयोग गरेका छन्।

यसका साथै यस अध्ययनमा भण्डारी (सन् २०१९, पृ.१३१-१४४) अछाम जिल्लामा विद्यमान सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेद न्यूनीकरणमा राजनीतिक दलको भूमिका, (२०७५, पृ.५-८) कमलबजार नगरपालिकाका सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणमा स्थानीय तहको भूमिका, (२०७५ पृ. १८-२३) अछाम जिल्लामा कम्युनिष्ट आन्दोलन: सामाजिक, सांस्कृतिक प्रभाव, (सन् २०२२, पृ. १८३-१८४) सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदजन्य क्रियाकलापले अछाम क्षेत्रमा पारेको प्रभाव जस्ता अनुभवजन्य स्रोत सामग्रीहरूको समीक्षा पनि गरिएको छ। उक्त स्रोत सामग्रीले यो अध्ययनका निमित्त अनुभवजन्य अवधारणा विकासका लागि सहयोग गरेका छन्।

नतिजा र छलफल

प्रस्तुत शोधलेख गुणात्मक अध्ययन हो। त्यसोहुँदा यस अध्ययनमा गुणात्मक तथ्याङ्क प्रयोग भएका छन्। यसका साथै यस लेखमा विश्लेषणात्मक तथा विवरणात्मक ढाँचाको प्रयोग भएको छ। प्राथमिक तथा द्वितीयक दुवै प्रकृतिका तथ्याङ्क प्रयोग गरिएका छन्। तापनि यो अनुसन्धान विशेषतः प्राथमिक तथ्याङ्क बढी आधारित छ। द्वितीयक तथ्याङ्क प्रकाशित तथा अप्रकाशित उपलब्ध सामग्रीहरूको विवेचना र प्राथमिक तथ्याङ्कहरू स्थलगत सर्वेक्षणबाट सङ्कलन गरिएका हुन्। प्राथमिक तथ्याङ्कहरू सङ्कलनका लागि साधारण अवलोकन र अन्तर्वार्ता विधिलाई प्रयोगमा ल्याइएको हो।

संसारमा समाज एवम् समुदायको स्वरूप र संरचनामा विभिन्नता पाइन्छ। भौगोलिक विविधता र विशेषता, प्रचलित मूल्य-मान्यता र व्यवहार एवम् परम्परागत आस्था र विश्वास जस्ता तत्वले उक्त पार्थक्य सिर्जना गरेका हुन्। त्यो विभिन्नता र त्यसका आधारमा गरिने ठूलो सानो तथा उचनिच जस्तो व्यवहार विभेदीकरण हो। यो अवधारणाको इतिहास लामो छ। प्राचीन कालदेखि अहिलेसम्म कुनै न कुनै रूपमा समाजमा अस्तित्वमा देखिन्छ। यो सर्वकालीक एवम् सर्वव्यापक अवधारणा पनि हो। यसलाई समाज स्तरीकृत गर्ने विभिन्न आधारहरूमध्ये एउटा मान्ने गरिन्छ। सामान्यतः प्राकृतिक दृष्टिले महिला र पुरुषमा हुने भिन्नता छुट्टै कुरा हो, तर समाज र संस्कृतिले निर्माण गरेको भिन्नता एवम् फरकपना

भने अस्वाभाविक हुन् । समाज एवम् संस्कृति अनुसार संसारमा विभेदीकरणको स्वरूपफरक फरक हुने गर्दछ । समग्रमा नेपाल एवम् अछाम क्षेत्रमा पनि सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेद कायम रहेको विषय यस अध्ययनले देखाएको छ । अध्ययनको छलफल प्रस्तुतीकरणका क्रममा विभेदसम्बन्धी धारणा, विभेदीकरणका क्षेत्र, अछाम जिल्लामा सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदको अवस्था, विभेदका कारण जस्ता उपशीर्षकअन्तर्गत सम्बन्धित पक्षको विश्लेषणसहित निष्कर्ष दिइएको छ ।

विभेदीकरणको अर्थ

वास्तवमा जाति व्यवस्थाले नै स्तरीकरण र सामाजिक सांस्कृतिक विभेद सिर्जना गरेको हो । जाति व्यवस्थाका आधारमा प्रचलित मूल्यमान्यता, परम्परा, विवाह, अन्तरजातीय सामाजिक सम्बन्ध, पेसाको छनोट जस्ता कारणहरू विभेद सिर्जनाका आधार हुन् (Ghurye, 1959, pp. 15-17) । जाति व्यवस्था भारतीय समाजको महत्वपूर्ण विशेषता हो । समाजमा आधुनिकीकरण, सहरीकरण र पश्चिमीकरणको प्रभाव पर्दै गए तापनि हिन्दू सामाजिक व्यवस्थाका रूपमा जाति प्रथाले प्रभूत्व स्थापित गरिरहेको अवस्था छ (Khan, 1994, pp. 210-211) ।

नेपालको संविधानले पनि विभिन्न आधारमा हुने विभेद र भेदभाव स्वीकार गरी त्यसलाई दण्डनीय मान्दै जात, जाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग, वर्ग, वर्ण, पेसा, शारीरिक अवस्था, क्षेत्र, वैचारिक आस्था आदिजस्ता आधारमा एक अर्कालाई हेर्ने तथा व्यवहार गर्ने सोच, चिन्तन र दृष्टिकोण विभेद हो भनेको छ (नेपाल सरकार, २०७२, पृ. ८-९) । यस सन्दर्भमा दुलाल (२०७१, पृ. ५३) ले भनेका छन्: साधारणतः प्राकृतिक रूपमा नभई सामाजिक एवम् सांस्कृतिक रूपमा निर्माण गरेको भिन्नता र सोही अनुसार म ठूलो तँ सानो, म उच्च कुलिन वर्गको तँ सानो र निम्न वर्गको भन्ने जस्ता स्तर सिर्जनागरि त्यसैका आधारमा गरिने व्यवहारलाई सामाजिक विभेद भन्न सकिन्छ । सामाजिक विभेद समाज एवम् संस्कृतिअनुसार व्यक्ति, जातजाति, जनजाति, समूह, समुदायलाई हेर्ने एवम् व्यवहार गर्ने दृष्टिकोण हो । यसको सिर्जना प्रकृतिले गर्दैन । समाज एवम् संस्कृतिले गर्दछ ।

विभेद समान अवस्था होइन, असमान अवस्था हो । यसलाई एक अर्का व्यक्ति, समूह, परिवार, समुदाय बीचमा भिन्न देखाउने आधार मानिन्छ । यो एउटा व्यक्ति, समूह, परिवार, समाज, समुदाय र समग्र राष्ट्रलाई अर्को व्यक्ति, समूह, परिवार, समाज, समुदाय

राष्ट्रबाट पृथक राख्ने अवधारणा हो । विभेदले पृथकीकरण, बहिष्करण, वञ्चितकरण, विविधिकरणको अवस्था सिर्जना गर्न मद्दत गर्दछ । विभेद एकीकृत र संगठीत हुने धारणा विपरित मान्यता हो । यसले अलग, फरक, पार्थक्य, अन्तर, भिन्न, खण्ड, विभक्त, विविध जस्ता पक्षसँग सम्बन्ध राख्दछ । यो प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक दुवै स्वरूपको हुन्छ । प्राकृतिक विभेद प्रकृतिद्वारा प्रदत्त भिन्नता हो । यसलाई जैविकीय विशेषता मानिन्छ । सांस्कृतिक विभेद धर्म, संस्कृति, परम्पराले स्थापना गरेको मूल्य मान्यता हो । समाज र संस्कृतिमा प्रचलित व्यवहारले यसको सिर्जना गर्दछ । यो समाज संस्कृतिअनुसार फरक-फरक हुन्छ । त्यसो हुँदा यो सामाजिक सांस्कृतिक विशेषता हो । मानिसहरू बीचमा समाजमा देखिएको ठूलो सानो, छुवाछुत, उचनिच जस्ता सोच चिन्तन र व्यवहार यसअन्तर्गत पर्दछन् । यो परिवर्तनशील छ । यसलाई घटाउन र हटाउन सकिन्छ ।

नेपालमा पनि सामाजिक एवम् सांस्कृतिक आधारमा सिर्जना गरिएका विभेदपूर्ण अवस्था प्राचीनकालदेखि नै अस्तित्वमा रहँदै आए । हाम्रा परम्परागत मूल्य-मान्यता, धर्म-धार्मिक विश्वास, परम्परा-संस्कृति, रीति-थिति चाल-चलन, बानी-व्यवहार आदिजस्ता कारणले सदियौंदेखि सिर्जना गरेका सामाजिक विभेदहरू छन् । हामीकहाँ एउटै परिवार समुदाय, जाति, धर्म भित्र पनि सामाजिक विभेद भेटिन्छ । एउटै घर परिवारमा छोरा एवम् छोरीलाई अर्थात् परिवारका सदस्यहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण र व्यवहारमा भिन्नता पाइन्छ । सामाजिक बहिष्करण बञ्चितकरण र विभेदीकरण समाज एवम् समुदायको संस्कृतिले सिर्जना गरेको एक अर्कालाई बुझ्ने व्यवहार गर्ने र हेर्ने दृष्टिकोण हो । समग्रमा यसलाई एउटा व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई, एउटा धर्मले अर्को धर्मलाई, एउटा आर्थिक संरचना भएको मानिसले अर्कोलाई, एउटा समाज समुदाय र संस्कृतिले अर्को समाज, समुदाय र संस्कृतिलाई हेर्ने दृष्टिकोण र सम्पादन गर्ने व्यवहार मान्नु पर्दछ । मानिस र उसले अर्को व्यक्तिमाथि भिन्नरूपमा हेर्ने बुझ्ने बोल्ने, सुन्ने व्यवहार गर्ने दृष्टि, सोच, शैली, समवेदना, तौर तरिका सामाजिक विभेद हो ।

विभेदीकरणका क्षेत्र

हिन्दू संस्कृतिमा देवऋण, ऋषिऋण र पितृऋणजस्ता त्रिऋणको व्यवस्था छ । शास्त्रहरूले त्रिऋणमध्ये पितृऋण तिर्न छोरीको भन्दा छोराको महत्व विशेषरूपमा उल्लेख गरेका छन् । पितृयज्ञ अर्थात् श्राद्ध तर्पण, श्रद्धाञ्जलि, पिण्डदान

एवम् वलिहरण र वंशको निरन्तरता दिन पुत्रप्राप्त गरेर पितृवृत्तणबाट मुक्ति पाउने व्यवस्था हिन्दू धर्मशास्त्रहरूमा पाइन्छ (क्षेत्री र रायमाभी, २०५४, पृ. १९०) । हिन्दू धर्मशास्त्रहरूले ब्रह्मयज्ञ, देवयज्ञ, पितृयज्ञ, नृत्यज्ञ र भूतयज्ञजस्ता पञ्चमहायज्ञ सम्पादनगर्ने कार्यमा पनि छोरीको भन्दा छोराको भूमिका र योगदान महत्त्वपूर्ण ठानेका छन् । हिन्दूहरूले सम्पन्न गर्ने षोडश संस्कारमध्ये पुशवन संस्कारको सम्बन्ध पुत्र प्राप्तिसँग छ । हिन्दू धर्मशास्त्रहरूमा पाइने यी सन्दर्भहरू छोरा र छोरीका बीचमा रहेको लैङ्गिक विभेद पुष्टिगर्ने आधार हुन् (काफ्ले, सन् २०२०, पृ. ४८) । सामाजिक विभेदका क्षेत्रका विषयमा दुलाल (२०७१, पृ. ५३) भनेका छन्: सामाजिक विभेदका क्षेत्र प्राचीन समयमा त्यति धेरै थिएनन् । त्यसबेला समाज, दास, भू सम्पत्ति, जाति र सामाजिक वर्ग गरी चार भागमा वर्गीकृत थियो । त्यसैका आधारमा विभेद हुने गर्दथ्यो । समाजमा बृद्धि हुँदै गएको जटिलताका कारण विभेदका क्षेत्रहरूथपिँदै गए । समाज विकासको क्रममा १८/१९औँ शताब्दीताका यो अवस्थामा अभ्र बढी व्यापकता आयो । समाज र संस्कृतिअनुसार विभेदसिर्जना गर्ने थरी थरीका क्षेत्रहरूको जन्म भयो । वर्ण, धर्म, जातजाति, संस्कृति, उमेर, आर्थिक क्षमता, मनोविज्ञान, विचार, दर्शन, शक्ति, पेशा, शैक्षिक अवस्था, भू स्वामित्व, वर्ग, बसोबासको प्रकृति आदिजस्ता अनेकन पक्षले समाज एवम् समुदायमा व्यक्ति, परिवार परिवार, समाज समुदाय र संस्कृति बीचमा भिन्नता ल्याइदिएको छ ।

सामान्य विभेद मात्र होइन, यी पक्षका आधारमा कतिपय व्यक्ति, परिवार, समाज, संस्कृति, बीचमा ठूला-ठूला द्वन्द्व भएका उदाहरण पाइन्छन् । एक अर्का बीचमा बम बारुद पड्काउने, हिंसा हत्या भड्काउने जस्ता अमानवीय क्रियाकलापहरू पनि हुँदै आएको देखिन्छ । वर्तमान समयमा पनि यस किसिमका द्वन्द्वहरू साम्य भएका छैनन् । नयाँ नयाँ क्षेत्रहरूसिर्जना गरी सामाजिक विभेदीकरणलाई भन बढी महत्त्व दिन थालिएको छ । संसारमा हिजोआज गरिदै आएका सामाजिक क्रियाकलापहरूले पनि यसै विषयलाई पुष्टि गर्दछन् ।

सामाजिक बहिष्करण,वञ्चितीकरण र विभेदीकरण समाज एवम् समुदायमा लामो समयदेखि स्थापित संस्कृतिले सिर्जना गरेको एक अर्कालाई बुझ्ने, व्यवहार गर्ने र हेर्ने दृष्टिकोण हो । समग्रमा यसलाई एउटा व्यक्तिले अर्को व्यक्ति, एउटा

धर्मले अर्को धर्म, एउटा आर्थिक संरचना भएको मानिसले अर्को, एउटा समाज समुदाय र संस्कृतिले अर्को समाज, समुदाय र संस्कृतिलाई हेर्ने दृष्टिकोण र सम्पादन गर्ने व्यवहार मान्नु पर्दछ । व्यक्तिले घर परिवार, समाज, समुदायमा सम्पादन गर्ने व्यवहार निर्देशित र नियन्त्रित गर्ने प्रमुख आधार एवम् तत्व धेरै हदसम्म उसको संस्कृति र उसलाई मानव रूपमा रूपान्तरण गर्ने सम्बन्धित सांस्कृतिक वातावरण हो । अतः मानिस र उसले अर्को व्यक्तिमाथि हेर्ने बुझ्ने बोल्ने, सुन्ने व्यवहार गर्ने दृष्टि, सोच, शैली, तौर तरिकालाई सामाजिक विभेदीकरणको प्रमुख आधार एवम् क्षेत्रका रूपमा लिन सकिन्छ । तर वर्तमान विश्व समाजमा जातजाति, धर्म, भाषा, संस्कृतिभन्दा पनि आर्थिक संरचना विभेदीकरणको सबैभन्दा सशक्त क्षेत्र एवम् आधार बन्दै आएको छ । संसारको इतिहास तथा घटनाक्रमले पनि यस सन्दर्भलाई पुष्टि गर्दछन् । विश्वमा आर्थिक रूपले आफूलाई सम्बृद्ध ठान्ने मुलुकहरूले आफूसँग भएको स्रोत साधन र आर्थिक दम्भकै कारण अर्को मुलुकलाई हरेक दृष्टिकोणले विभेद गर्ने गरेका छन् । आफ्नो प्रभुत्व स्थापित गर्ने प्रयास निरन्तर भइरहेको छ (दुलाल, २०७१, पृ. ५३-५४) ।

नेपालको सन्दर्भमा आन्तरिक रूपमा देखिएको सामाजिक विभेदको एउटा बलियो आधार एवम् क्षेत्र पनि आर्थिक संरचना नै हुन सक्दछ । वर्तमान सन्दर्भमा हाम्रो मुलुकमा देखिने र पाइने सामाजिक बहिष्करण, वञ्चितीकरण र विभेदीकरणलाई सुक्ष्म रूपमा विश्लेषण गर्ने हो भने धर्म, लिङ्ग, भाषा, संस्कृति आदिभन्दा आर्थिक संरचना र अवस्था सो को निकै सशक्त कारण र आधार हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ । यो एउटा बहसको विषय हो । भोलिका दिनमा गरिने शोधखोज र अध्ययन अनुसन्धानहरूले यसलाई पुष्टि गर्ने सम्भावना छ । व्यक्ति तथा परिवारको आर्थिक अवस्था र संरचनाकै आधारमा एक अर्कामा हेर्ने र व्यवहार गर्ने दृष्टि, तौर तरिका र शैलीहरू फरकफरक पाइन्छन् । एउटै धर्म मान्ने, भाषा बोल्ने, संस्कृतिअनुसार जीवन निर्वाह गर्ने, समान प्राकृतिक लिङ्ग भएका व्यक्ति, परिवार जब आर्थिक रूपमा एउटा अत्यन्त सम्भ्रान्त, कुलीन र धनी र अर्को कमजोर, असहाय र गरीब छ भने त्यसबेला आफू ठूलो हुँ भन्नेले अर्कोलाई हेर्ने र व्यवहार गर्ने दृष्टिकोण र शैली फरक हुने गरेको देखिन्छ ।

आर्थिक रूपले कोही व्यक्ति वा परिवार समान छन् तर तिनीहरूमा धर्म, भाषा, लिङ्ग, संस्कृति आदिमा भिन्नता छ, तापनि उनीहरूले एक अर्कामा गर्ने व्यवहार, हेर्ने दृष्टिकोण सामान्य हुने गरेको पाइन्छ । त्यति मात्र

होइन, हिजो आज आर्थिक रूपमा सम्पन्न भए जो कोही सँग सामाजिक तथा वैवाहिक सम्बन्ध जोड्न थाल्ने चलनको थालनी भइसकेको छ। सँगसँगै उठबस र खानपिनमा कुनै पनि मुल्य मान्यताले रोक्न, अवरोध पुऱ्याउन र छेकबार लगाउन छाडेको अवस्था छ। कमजोर आर्थिक अवस्था र संरचना भए सकेसम्म त्यस्ता व्यक्ति र परिवारलाई छि छि र दुर दुर गर्ने, नाक खुम्च्याउने, सत्संग नगर्ने, ऐचो पैचो, सरसापट लिने दिने नचलाउने र भर नगर्ने जस्ता घटनाक्रमले समाजमा महत्व पाउन थालेका छन्। आर्थिकरूपले सम्पन्न छ भने जुनसुकै लिङ्ग, धर्म, भाषा, जात र संस्कृतिको भएपनि उसले शासन गर्ने र आफ्नो प्रभुत्व कायम गर्दै जाने परम्पराक्रमशः स्थापित हुँदैआएको छ। वास्तवमा यति बेला समाजमा देखिने र पाइने घटना क्रम एवम् व्यवहारहरूले सामाजिक बहिष्करण, बञ्चितकरण र विभेदीकरणको मुल क्षेत्र र आधार भनेको आर्थिक अवस्था र संरचना नै हो भन्ने विषयलाई पुष्टि गर्न मद्दत गरेका छन् (दुलाल, २०७१, पृ ५४-५५)।

नेपालको संविधानले धर्म, वर्ण, जातजाति, लिङ्ग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य पक्षलाई विभेदका प्रमुख क्षेत्रका रूपमा उल्लेख गरेको छ (नेपाल सरकार, २०७२, पृ. ७-८)। समग्रमा नेपाली समाजमा आर्थिक, धार्मिक, जातीय संरचना, शारिरीक वर्ण, संस्कृति एवम् सांस्कृतिक परम्परा, विचार एवम् दर्शन, पेशा तथा व्यवसाय, लिङ्ग एवम् लैङ्गिक क्षेत्र जस्ता पक्षलाई विभेद सिर्जनाका मुलभूत आधार मानिन्छ। यी पक्षले ब्राम्हण-ब्राम्हण, ब्राम्हण-क्षत्री, क्षत्री-क्षत्री, गैर दलित-दलित र दलित-दलित बीचमा विभेद सिर्जना गरेका छन्।

समाज जति जति जटिल बन्दै गयो सामाजिक विभेदका क्षेत्रहरू भन भन थपिदै गए। सामान्य विभेद मात्र होइन। माथि उल्लिखित पक्षहरूका आधारमा कतिपय व्यक्ति परिवार समाज संस्कृति बीचमा ठूलाठूला द्वन्द्व भएका पाइन्छन्। एक अर्का बीचमा बम बारुद पड्काउने, हिंसा हत्या भड्काउने जस्ता अमानवीय क्रियाकलापहरू पनि हुँदै आएको देखिन्छ। आजसम्म पनि यस किसिमका द्वन्द्वहरू साम्य भएका छैनन्। नयाँ नयाँ क्षेत्रहरू सिर्जना गरी सामाजिक विभेदीकरणलाई भन बढी महत्व दिन थालिएको छ। संसारमा हिजोआज गरिदै आएका सामाजिक क्रियाकलापहरूले पनि यसै विषयलाई पुष्टि गर्दैछन्।

अछाम जिल्लामा सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदको अवस्था संयुक्त राष्ट्रसङ्घले विश्व मानव अधिकार महासभामा समाजमा विद्यमान असमानता तथा विभेदको प्रमुख कारणका रूपमा अधिकार, अवसर र आवासमा असमानता गरी तीनवटा अवधारणा तथा नीतिगत सिद्धान्त अधिसारेको छ (United Nations, 2006, p. 15)। नेपालमा पनि संयुक्त राष्ट्र सङ्घले प्रस्तुत गरेको माथिको अवधारणाअनुसारको विभेद देखिन्छ। त्यसैअनुसार प्राचीन समयदेखि नै सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदजन्य क्रियाकलापहरू अभ्यास गरिदैआएका विवरण पाइन्छन्। यसले अछाम जिल्लाको समाज र संस्कृतिमा पनि प्रभाव पारेको थियो र छ (भण्डारी, सन् २०२२, पृ. १८३)।

अछाम जिल्लामा क्षत्री, कामी, दमाई, ब्राम्हण, ठकुरी, सार्की, लोहार, सुनुवार, गाइने, बार, डोम जस्ता जातजाति जनजातिहरूको बसोबास छ। यहाँ हिन्दू २३०८९२, बौद्ध ९१, इस्लाम १५४, किँरात १९, जैन ४२, शिख २, बहाइ १३ र अन्य ६३ जस्ता धार्मिक मतमा विश्वास गर्नेहरू बसोबास गर्दछन् (जिविस, २०६७, पृ. २६)। माथि उल्लिखित विभिन्न क्षेत्र एवम् आधारहरू नै यस जिल्लामा विभेद सिर्जनाका प्रमुख पक्ष हुन्।

अछाम मूलतः हिन्दू धर्म तथा सांस्कृतिक परम्पराबाट निर्देशित र नियन्त्रित जिल्ला हो। यहाँ विभेदजन्य जे जस्ता अवस्था अस्तित्वमा छन् त्यसको प्रमुख आधारका रूपमा धर्म र संस्कृतिलाई लिने गरिन्छ। यस जिल्लामा गैर दलित र दलित, महिला र पुरुष बीचमा मात्र विभेद छैन। उपाध्याय ब्राम्हण र जैसी ब्राम्हण, ब्राम्हण क्षेत्री, क्षत्री क्षत्री, गैर दलित र दलित तथा दलित दलित बीचमा पनि विभेद पाइन्छ। व्यक्तिको नाम राख्दादेखि धार्मिक सांस्कृतिक अनुष्ठान सम्पन्न गर्ने कार्यमा समेत विभेद देखिन्छ।

उपाध्याय ब्राम्हण जैसी ब्राम्हणले छोएको खाँदैनन्। आफूभन्दा जैसी ब्राम्हणलाई तल्लो वर्गको ठान्दछन्। ब्राम्हण भए पनि ब्राम्हण कुलकै कसैको मृत्यु हुँदा लास बोक्न सबैले पाउँदैनन्। सगोत्रीले मात्र बोक्नु पर्दछ। क्षत्री क्षत्रीका बीचमा पनि विभेद छ। क्षत्री जनैवाली र मतवाली दुई प्रकारका पाइन्छन्। जनैवाली जनै धारण गर्ने हुन्। यसअन्तर्गत रावल, कुँवर, विष्ट, स्वॉर आदि पर्दछन्। मतवाली क्षत्री जनै लगाउँदैनन्। धामी, साउद, बोहोरा, खत्री, रोकाया यसअन्तर्गत पर्दछन्। जनैवालीले

आफुलाई ठूलो ठान्दछन् । मतवालीका बीचमा विवाहवारी चलाउँदैनन (अन्तर्वार्ता, चेताराज बजगाई, २०७५।१२।२४) । गैर दलित (ब्राम्हण क्षत्री) र दलितका बीचमा ठूलो विभेद छ । नामकरण, खानपान, विवाह, व्रतबन्ध, मृत्यु संस्कार जस्ता संस्कारगत कर्म, भोज भतेर, चाडपर्व, उत्सव मनाउँदा, बोलीचाली भाषा, पोशाक तथा पहिरन आदिजस्ता पक्ष र क्षेत्रमा गैर दलित र दलितका बीचमा विभेद, बहिष्कार र वञ्चितजन्य व्यवहारहरू पाइन्छन् । दलितलाई गैर दलितका घरमा प्रवेश निषेध हुन्छ । दशैं मनाउने क्रममा घरको लिपपोत गरिसकेपछि दलितले उक्त घर छुनु हुँदैन । दलित भएकै कारण मठ मन्दिर प्रवेश तथा पूजाआजा गर्न पाइदैन । सामाजिक सभा, भेलामा बहिष्कार, नाम राख्दा प्रसाद, कुमार, राज, नाथ जस्ता शब्द प्रयोगमा प्रतिबन्ध, बाहुनका घरबाट दूध, दहि, घिउ जस्ता पदार्थ ल्याउन र खानमा निषेध, मलामी जान र लास बोक्न प्रतिबन्ध, दलितको मृत्यु हुँदा शङ्ख बजाउन निषेध, ब्राम्हण क्षत्रीले प्रयोग गर्ने कुवाको पानीमा प्रतिबन्धजस्ता क्षेत्रमा विभेद र निषेधको अभ्यास छ (अन्तर्वार्ता, विष्णु प्रसाद भण्डारी, २०७५।१२।२५) ।

यस जिल्लामा गैर दलित तथा दलितका बीचमा मात्र होइन, दलित दलित बीच खासगरी कामी, दमाई, सार्की, वादी जस्ता समुदायका बीचमा पनि विभेद र निषेध जन्य क्रियाकलापहरू प्रचलनमा छन् । यी समुदाय बीचमा पनि ठूलो र सानोको विभेद छ । कामीले आफूलाई अन्य दलितहरू भन्दा माथिल्लो ठान्दछन् । अन्यसँग वैवाहिक सम्बन्ध चल्दैन र चलाउँदैनन् । कामी अन्य दलित समुदायको मृत्यु हुँदा मलामी जाँदैनन् र लास बोक्दैनन् (अन्तर्वार्ता, महेन्द्र वि.क., २०७५।१२।२८) । लैङ्गिक आधारमा महिला र पुरुष बीचमा यस जिल्लामा ठूलो विभेद छ । ब्राम्हण, क्षत्री, दलित जुनसुकै जातीय समुदाय भित्र पुरुषको तुलनामा महिलालाई वञ्चित र विभेद गरिएका क्षेत्र धेरै छन् । आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, शैक्षिक, धार्मिक आदिजस्ता क्षेत्र प्रमुख हुन् । पुरुषको तुलनामा सम्पत्तिसम्बन्धी हक र अधिकार महिलालाई छैन । सामाजिक रूपमा सङ्गठित हुने, सङ्घसंस्था खोल्ने र चलाउने अवसरबाट महिला वञ्चित छन् । राजनीतिक क्रियाकलापमा सक्रिय सहभागी हुने र निर्णय प्रक्रियामा निर्णायक भूमिका निर्वाह गर्न तथा शैक्षिक गतिविधिमा पुरुष सरह हिस्सा लिन महिलालाई धेरै सहज छैन । छाउपडी प्रथा जस्ता मासिक धर्म पालना गर्दा गोठमा अलग्गै बस्नु पर्ने व्यवस्थाले महिलामाथिको लैङ्गिक विभेद थप पुष्टि गरेको छ (अन्तर्वार्ता, विमला बुढा, २०७५।१२।२७) ।

सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदीकरणका कारण

नेपाली समाज पछि पर्नुका विभिन्न कारण छन् । समाजभित्र रहेको जातपात, उचनीच, छुवाछुत, भेदभाव, बहिष्करण आदिलाई प्रमुख कारण मान्न सकिन्छ (खनाल, २०७१, पृ. १७) । सामाजिक विभेदीकरण, बहिष्करण र वञ्चितीकरण समाज र संस्कृतिले सिर्जना गरेको अवधारणा हो । फलस्वरूप समाज एवम् संस्कृतिअनुसार व्यक्ति एवम् परिवारलाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक फरक हुने गर्दछ । मूलतः सामाजिक विभेदीकरणको मुख्य कारण भने कै समाज र संस्कृति नै हो । यद्यपि समाज र संस्कृतिभित्र विभिन्न एकाइहरूले विभेदीकरण, बहिष्करण र वञ्चितीकरणमा ठूलो भूमिका निर्वाह गरि रहेका हुन्छन् । यस सन्दर्भमा भण्डारी (सन् २०२२, पृ.१८३)ले भनेका छन्:

धार्मिक मत एवम् विश्वास, संस्कृति, व्यवहार चाल चलन र अभ्यास समाज र समुदायलाई एक अर्कामा पृथक गराउने प्रमुख आधार हुन् । एक अर्कामा भिन्न देखिनु समाज एवम् समुदायको एउटा महत्वपूर्ण विशेषता हो । विभाजित उक्त स्वरूपलाई सामाजिक विभेदीकरण मान्न सकिन्छ । समाज एवम् संस्कृतिअनुसार व्यक्ति, जातजाति, जनजाति, समूह, समुदायलाई हेर्ने एवम् व्यवहार गर्ने दृष्टिकोण सामाजिक विभेद हो । यसको सिर्जना समाज एवम् संस्कृतिले गर्दछ । यो प्राचीन कालदेखि अहिलेसम्म निरन्तर रूपमा अस्तित्वमा छ । अतः यो सर्वकालिक तथा सर्वव्यापक अवधारणा हो ।

सामान्यतः आर्थिक अवस्थाले सिर्जना गरेको बर्गीय संरचना, धार्मिक विश्वास एवम् सांस्कृतिक परम्परा, सामाजिक संरचना एवम् सामुदायिक भावना, सामाजिक वञ्चितीकरण एवम् बहिष्करण, अन्धविश्वासयुक्त सोच, चिन्तन एवम् रुढीबादी परम्परा, एक अर्का बीचमा ठूलो सानो भन्ने मनोज्ञान, अज्ञानता एवम् सचेतनाको कमी, आत्मबल एवम् आत्मविश्वासको कमी, शास्त्रीयवचन एवम् शास्त्रले निर्माण गरेको व्यवस्था, परम्परागत प्रथा एवम् प्रथाजनित कानुनले निर्धारण गरेको नियम, समयानुसार सामाजिक मूल्य मान्यतामा रूपान्तरण हुन नसक्नु, विभेदमा परेका समूहलाई विकासको मूल प्रवाहमा समावेश गर्न नसक्नु र विभेदयुक्त समाजको सिर्जनाका लागि समानता र समानताका निम्ति समताको व्यवस्था गर्न नसक्नु जस्ता मूलभूत पक्षहरूलाई सामाजिक विभेदीकरणका प्रमुख कारणका रूपमा लिन सकिन्छ ।

निष्कर्ष

संसारमा समाज एवम् समुदाय एकै प्रकारका पाइँदैनन् । परम्परादेखि प्रचलमा रहेका व्यवहार चाल चलन र अभ्यासले प्रत्येक समाज र समुदायलाई एक अर्कामा भिन्न गराउँदछन् । विभिन्न तहमा विभाजित रहेर अस्तित्वमा रहनु समाज एवम् समुदायको एउटा महत्वपूर्ण विशेषता हो । यसलाई सामाजिक विभेदीकरणका रूपमा लिन सकिन्छ । विभेद सामाजिक विषय हो । प्राकृतिक रूपमा नभई सामाजिक एवम् सांस्कृतिक रूपमा निर्माण गरेको भिन्नता र त्यसैका आधारमा गरिने व्यवहारलाई सामाजिक विभेद भन्न सकिन्छ ।

विभेद वञ्चित र वहिष्कार समाजलाई स्तरीकृत गर्ने प्रमुख पक्ष हुन् । जाति, वर्ण, धर्म, संस्कृति, भाषा, लिङ्ग, वर्ग, शिक्षा, राजनीति जस्ता विविध कारण र पक्षले समाजमा विभेद, वञ्चित र वहिष्कारको अवस्था सिर्जना गर्दछन् । विभेद समाज र संस्कृतिले निर्माण गरेको भिन्नता एवम् फरकपना हो । नेपालमा विभेदीकरण, वहिष्कार र वञ्चितीकरणका क्षेत्र धेरै छन् । धर्म, संस्कार, संस्कृति, परम्परा, खानपान, पोशाक, पहिरन, सुविधाभोग, उठबस, भाषा तथा बोलीचाली, आर्थिक, राजनीतिक, शैक्षिक आदिजस्ता क्षेत्र विभेद सिर्जनाका प्रमुख आधार हुन् । अछाम जिल्ला सुदूर पश्चिम प्रदेशान्तर्गत पर्ने पहाडी जिल्ला हो । यहाँको समाज मूलतः हिन्दू धर्म, दर्शन र सिद्धान्तबाट निर्देशित छ । त्यसो हुँदा यस जिल्लामा पनि विभिन्न प्रकारका विभेद अस्तित्वमा छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

काँणे, पि. भि. (१९८०). धर्मशास्त्रका इतिहास, भाग १, लखनउः उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान ।

काफ्ले, अरुणकुमार (सन् २०२०). हिन्दू सामाजिक संरचना र संस्कृतिभित्र विभेदीकरणः क्षेत्र, कारण एवम् न्यूनीकरणका उपायहरू, *Voice of Teacher: A Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal*. (Nov. 2020). Kathmandu: Tribhuvan University Teacher's Association, P.K.M. Campus Unit. Reg. No. 24/066, ISSN: 2362- 1419, 5 (1): 44-55.

खत्री, प्रेमकुमार (२०५४). नेपालका धार्मिक मत र सामाजिक संरचना, काठमाडौं: एम. के. पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स ।
खनाल, गोपिकृष्ण, (२०७१). रूपान्तरणीय सामाजिक परिचालनको प्रयोग, सहभागिता, वर्ष १२-१६, अङ्क १-२, (पृ.१६-२६)।

अछाम जिल्लामा सामाजिक तथा सांस्कृतिक -शंकर प्रसाद भण्डारी गुरागाईं, गोविन्दप्रसाद, (२०७१). स्थानीय एवम् सामुदायिक विकास कार्यक्रम तथा अभियानमा समावेशीकरण तथा सामाजिक परिचालकहरूको भूमिकाः एक विश्लेषण, सहभागिता, वर्ष १२-१६, अङ्क १-२, (पृ.१-१५)।

जिजि (२०६७). जिल्ला पार्श्वचित्र, अछाम : जिल्ला विकास समितिको कार्यालय ।

दुलाल, लोकनाथ, (२०७१). सामाजिक विभेदीकरणका क्षेत्र, कारण एवम् न्यूनीकरणका निम्ति सामाजिक परिचालक, सहभागिता, वर्ष १२-१६, अङ्क १-२ (पृ.५२-५७)।

नेपाल सरकार (२०६७) सामाजिक परिचालन निर्देशिका , काठमाडौं : स्थानीय विकास मन्त्रालय ।

नेपाल सरकार (२०७०) लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी जानकारी पुस्तिका, काठमाडौं: सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण शाखा ।

नेपाल सरकार (२०७२). नेपालको संविधान, काठमाडौं: कानुनी कृताव व्यवस्था समिति ।

भण्डारी, शंकरप्रसाद (सन् २०१९). अछाम जिल्लामा विद्यमान सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेद न्यूनीकरणमा राजनीतिक दलको भूमिकाः जोरी, काठमाडौं: सिटी एजुकेशन फाउण्डेशन, ९ (१): १३१-१४४ ।

भण्डारी, शंकरप्रसाद (२०७५). कमलबजार नगरपालिकाका सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणमा स्थानीय तहको भूमिका : पटकन, काठमाडौं : पटकन प्रकाशन, १,४, (४): ५-८ ।

भण्डारी, शंकरप्रसाद (२०७५). अछाम जिल्लामा कम्युनिष्ट आन्दोलन : सामाजिक, सांस्कृतिक प्रभाव : पटकन, (वर्ष १, अङ्क ५, पूर्णाङ्क ५), काठमाडौं: पटकन प्रकाशन, पृ. १८-२३ ।

भण्डारी, शंकरप्रसाद (सन् २०२२). सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदजन्य क्रियाकलापले अछाम क्षेत्रमा पारेको प्रभाव, *Voice of Teacher. A Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal. Kathmandu: Tribhuvan University Teacher's Association, P.K.M. Campus Unit. Reg. No. 24/066, ISSN: 2362- 1419, https://doi.org/10.3126/vot.v7i10.1.51043, 6 (1): 183-193.*

मुकर्जी, आर. एन. (१९८१). सामाजिक संस्थाएँ, दिल्ली: विवेक प्रकाशन ।

लामिछाने, मनोहर (२०६७). लोकसाहित्य र संस्कृतिका केही पाटाहरू, ललितपुर: साभा प्रकाशन ।

अछाम जिल्लामा सामाजिक तथा सांस्कृतिक -शंकर प्रसाद भण्डारी स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठान (२०७१).सहभागिता, वर्ष १२-१६, अङ्क १-२, ललितपुर: स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठान ।

स्मिदेल, सि.पी. (२०७१). रूपान्तरणीय तथा सामाजिक परिचालन र समावेशी विकास, सहभागिता, वर्ष १२-१६, अङ्क १-२ (पृ.४४-५१)।

सुवेदी, राजाराम (२०५८) अछामको इतिहास, अछाम: वैद्यनाथ क्षेत्र प्रकाशन समिति ।

क्षेत्री, गणेशप्रसाद र रायमाझी, रामचन्द्र (२०५४). हिन्दू समाज र धर्म, विराटनगर: शिवा प्रकाशन ।

Chaudhari, H. (1953). *Political History of India.* Calcutta: Calcutta University.

Ghurye, G.S. (1959). *Caste and Class in India.* Bombay: The Popular Prakashan.

Khan, M.A. (1994). *Identity Formation and Self Identity among Harijan Elite.* New Delhi: Uppal Publishing House.

United Nations (2006). *Social Justice in an Open World The Role of United Nations.* New York: Development of Economic and Social Affairs.

स्रोत व्यक्ति विवरण

क्र.स.	नाम	ठेगाना	उमेर	पेशा	अन्तर्वाता लिएको मिति
१.	विमला बुढा	तुर्माखाँद गाउँपालिका ५	४२	राजनीतिज्ञ	२०७५।१२।२७
२.	चेतराज बजगाई	पञ्चदेवल विनायक न.पा. २	४५	प्राध्यापक	२०७५।१२।२४
३.	विष्णु प्रसाद भण्डारी	कमलबजार न.पा. ६	५०	शिक्षक	२०७५।१२।२५
४.	महेन्द्र वि.क.	मंगलसेन न.पा. ८	३३	गायक	२०७५।१२।२८
५.	सुरत बहादुर शाह	साँफेबगर न.पा. ७	७५	लेखक	२०७५।१२।२०